

JONATHAN HARRIS

SFÂRȘITUL BIZANȚULUI

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

CUPRINS

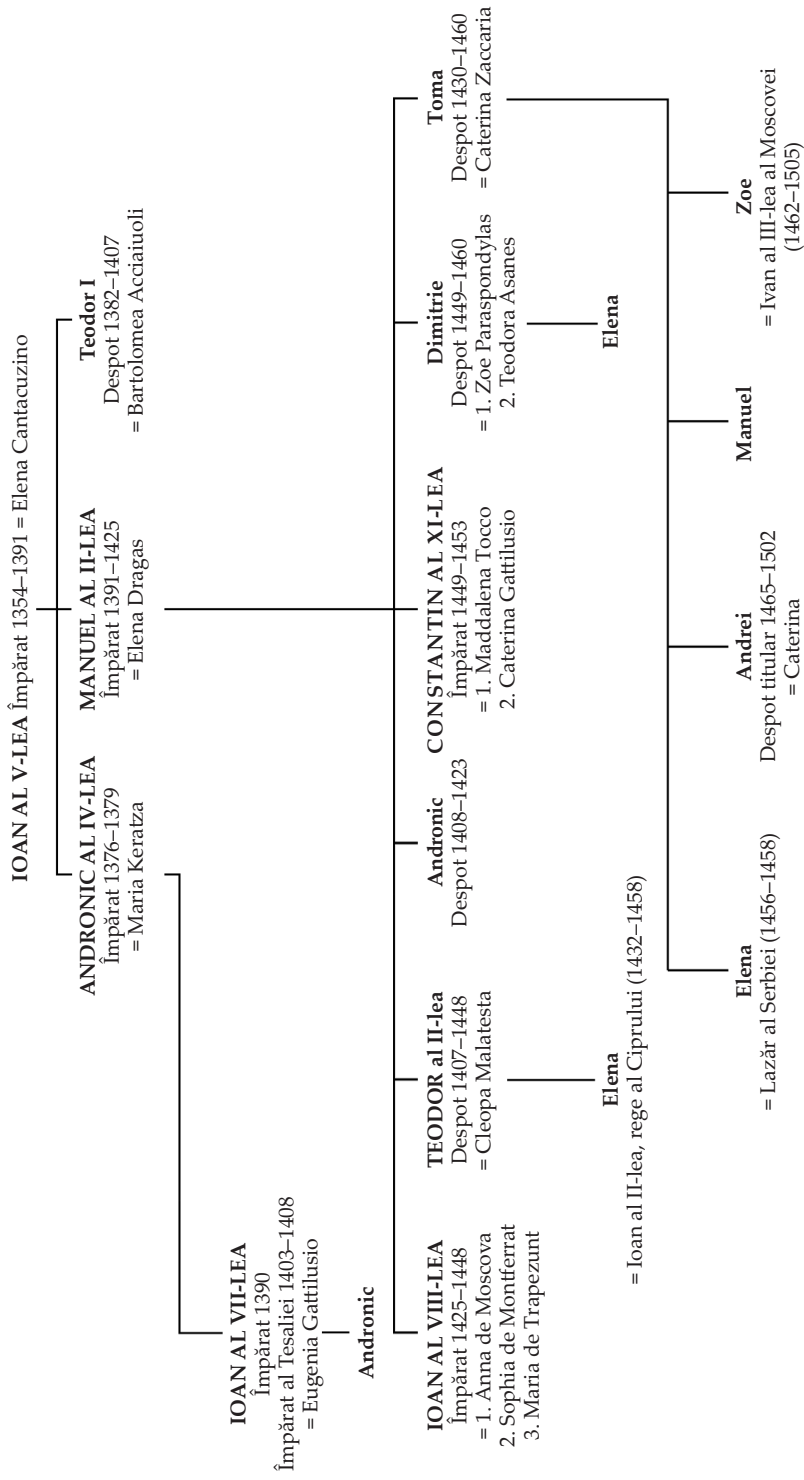
Mulțumiri	5
Tabel cronologic	6
Tabelul genealogic al familiei Paleolog (1354–1502).....	8
Hărți.....	9
Prolog	13
1. Toamnă la Constantinopol	20
2. Umbra imperiului.....	47
3. Jocul de-a politica.....	79
4. La marginea prăpastiei	112
5. Jocul cu focul	151
6. Un conciliu și o cruciadă.....	180
7. De la Murad la Mahomed.....	214
8. Nemesis	243
9. Rămași pe chei.....	279
10. Răsărit sau Apus?	305
Epilog.....	339
Abrevieri	343
Bibliografie selectivă.....	344
Indice	358

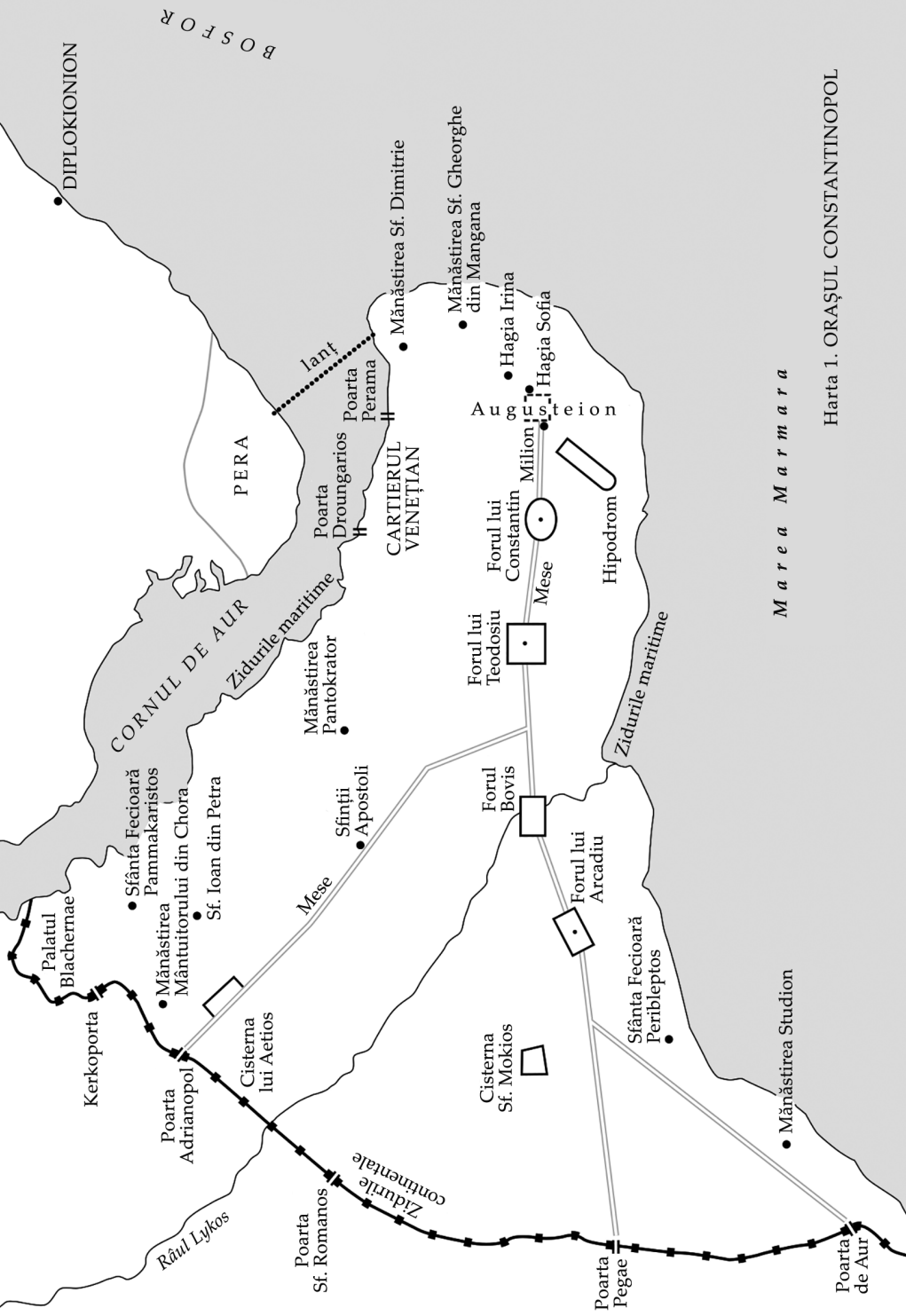
TABEL CRONOLOGIC

1354	Otomanii ocupă Gallipoli
1361 <i>cca</i>	Otomanii ocupă Adrianopol
1366	Contele Amadeo de Savoia recucerește Gallipoli
1369	Vizita lui Ioan al V-lea la Roma
1372 <i>cca</i>	Ioan al V-lea devine vasal otoman
1376	Andronic al IV-lea ocupă Constantinopolul
1385	Moartea lui Andronic al IV-lea
1387	Capitularea Tesalonicului în fața lui Murad I
1389	Bătălia de la Kosovo. Începutul domniei lui Baiazid I
1390	Ioan al VII-lea intră în Constantinopol
1391	Moartea lui Ioan al V-lea și suirea pe tron a lui Manuel al II-lea
1394	Baiazid I asediază Constantinopolul
1396	Înfrângerea Cruciadei la Nicopole
1399	Manuel al II-lea pleacă în vizită în Occident
1402	Timur-Lenk îl învinge pe Baiazid I la Ankara
1403	Tratat între bizantini și otomani. Întoarcerea lui Manuel al II-lea
1408	Moartea lui Ioan al VII-lea
1411	Răsturnarea lui Soliman de către Musa
1413	Răsturnarea lui Musa de către Mahomed (I), care reunește teritoriile otomane
1415	Începutul lucrărilor la zidul Hexamilion
1421	Moartea lui Mahomed I. Începutul domniei lui Murad al II-lea
1422	Asediul Constantinopolului de către Murad al II-lea

- 1423 Tesalonicul este predat Veneției
1424 Tratat de pace între Murad al II-lea și Bizanț
1425 Moartea lui Manuel al II-lea. Ioan al VIII-lea rămâne împărat unic
1428 Ocuparea orașului Glarența
1429 Constantin Paleolog ocupă Patras
1430 Murad al II-lea ocupă Tesalonic
1437 Acord pentru întrunirea unui Conciliu al Bisericii în Italia
1439 Se proclamă unirea Bisericilor la Florența
1442 Tentativă de lovitură de stat a lui Dimitrie Paleolog
1444 Înfrângerea Cruciadei la Varna.
Abdicarea lui Murad al II-lea
1446 Revenirea lui Murad al II-lea
1448 Moartea lui Ioan al VIII-lea
1449 Sosirea la Constantinopol a lui Constantin al XI-lea
1451 Moartea lui Murad al II-lea; accesiunea lui Mahomed al II-lea
1452 Se construiește Rumeli Hisar
1453 Căderea Constantinopolului
1456 Asediul Belgradului
1458 Pius al II-lea devine papă
1459 Congresul de la Mantua
1460 Mahomed al II-lea cucerește Morea bizantină
1464 Moartea lui Pius al II-lea
1465 Moartea lui Toma Paleolog
1470 *cca* Moartea lui Dimitrie Paleolog
1472 Moartea cardinalului Bessarion (Visarion)
1481 Moartea lui Mahomed al II-lea
1502 Moartea lui Andrei Paleolog

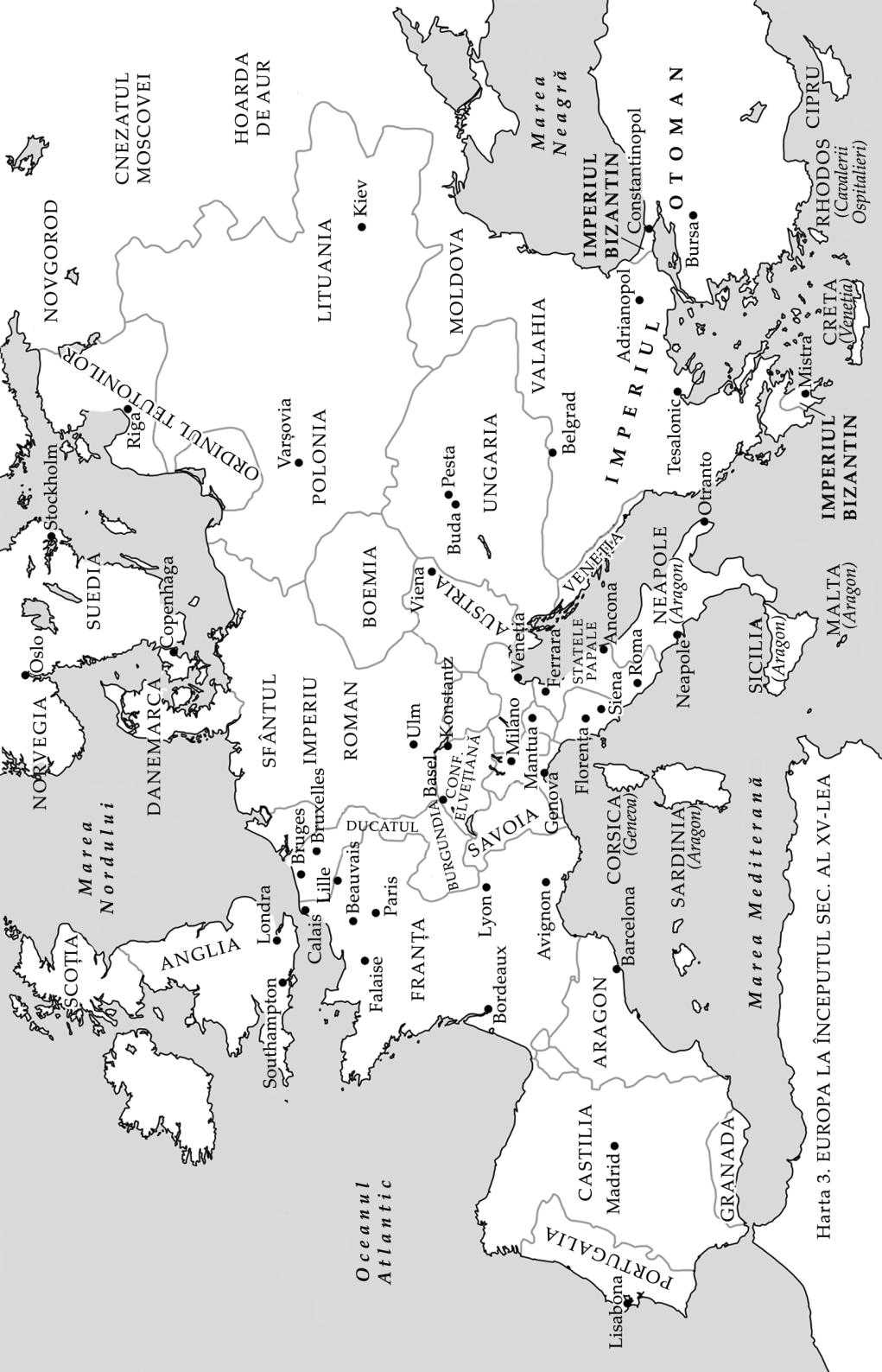
TABELUL GENEALOGIC AL FAMILIEI PALEOLOG (1354–1502)

Marea Maramara

Harta 1. ORAȘUL CONSTANTINOPOL

Harta 3. EUROPA LA ÎNCEPUTUL SEC. AL XV-LEA

PROLOG

Târziu în noaptea de 28 mai 1453, împăratul Constantin al XI-lea Paleolog i-a întâlnit pe comandanții săi. De șase săptămâni apărau zidurile Constantinopolului, capitala și unul dintre ultimele avanposturi ale odată puternicului Imperiu al Bizanțului, împotriva forțelor sultanului otoman, Mahomed al II-lea. Reușiseră să rămână pe poziții, în ciuda șanselor mici de succes, fiind copleșiți numeric și depășiți din punctul de vedere al armamentului, în fața tunurilor uriașe ale sultanului. Acum, de la înălțimea zidurilor, puteau să-și dea seama văzând grămezile de scări și cârlige de asediu și judecând după activitatea febrilă din tabăra asediatorilor că pregătirile turcilor în vederea asaltului final se încheiaseră. În acest moment critic, împăratul a căutat să-și pregătească soldații pentru bătălia care îi aștepta și să le ridice moralul cu o cuvântare însuflețită:

Așadar, frați și camarazi ai mei, fiți pregătiți pentru dimineața ce vine! Cu iscusința și forța date vouă de Dumnezeu și cu ajutorul Sfintei Treimi, în care ne-am pus toată nădejdea, trebuie să silim dușmanul să plece de aici cu toată rușinea.

Comandanții săi au fost profund mișcați și s-au declarat gata să moară pentru Hristos și imperiu. Împăratul a trecut apoi pe la fiecare în parte, cerându-le să-l ierte dacă le greșise vreodată cu ceva. Și oamenii au făcut la fel și s-au îmbrățișat între ei, pentru că în asemenea momente „nu există bărbat, măcar să fi fost făcut din lemn ori din piatră, care să-și poată opri lacrimile”¹. Apărătorii s-au întors apoi pe poziții ca să înfrunte atacul otoman, dar rezistența lor eroică avea să se dovedească zadarnică. În primele ore ale zilei de 29 mai, împăratul și mulți dintre comandanți au fost uciși și turcii s-au revărsat în cetate, punând capăt îndelungatei istorii a Constantinopolului creștin.

Povestea ultimului discurs al împăratului, cu îmbrățișările în lacrimi și declarațiile înflăcărâte ale comandanților că sunt gata să moară pentru țara și credința lor, a fost spusă și repetată de nenumărate ori peste secole, ca exemplu și inspirație de eroism neclintit și de sacrificiu de sine în fața unei situații disperate, fără ieșire. Din păcate, ea este aproape sigur neadevărată. Cronica în care apare descris momentul este un fals. Ea se pretinde a fi relatarea unui martor ocular la asediu, curteanul bizantin și omul de stat George (Georgios) Sphrantzes (1401–cca 1478), dar a fost de fapt redactată cu mai mult de un secol mai târziu de un arhiepiscop grec care trăia la Neapole. Scriind cu speranța că sfântul împărat roman avea să pornească în curând la război împotriva sultanului pentru a repune Constantinopolul sub stăpânire creștină, autorul a înfrumusețat și a exagerat eroismul strămoșilor lui bizantini, cu dorința de a-i ridica la război pe compatrioții săi împotriva

¹ Pseudo-Sphrantzes (Makarios Melissenos) în George Sphrantzes, *The Fall of the Byzantine Empire*, trad. M. Philippides (Amherst, MA, 1980), pp. 124–125.

inamicului musulman comun. Numeroasele relatări contemporane autentice ale asediului de la 1453 spun o poveste total diferită. Unele menționează că împăratul a ținut o cuvântare, dar i-au atribuit cu totul alte cuvinte, și nici măcar una nu descrie cererea sa emoționantă de a fi iertat sau îmbrățișările și declarațiile reciproce. Dimpotrivă, multe dintre expunerile participanților direcți consemnează că bizantinii din Constantinopol nu erau deloc dispuși să-și sacrifice viața și că apărătorii cei mai activi ai cetății erau trupele de venețieni și genezezi. Se spune că bizantinii bogați preferau să-și teaurizeze averea, în loc să facă donații ca să finanțeze apărarea, în vreme ce oamenii mai săraci pretindeau să fie plătiți ca să lupte.

Chiar și în rândul claselor conducătoare bizantine domnea prea puțin interes pentru gesturi eroice ultime. În vreme ce Constantin al XI-lea și unii dintre comandanții săi și-au dat cu siguranță viața pe zidurile Constantinopolului luptându-se până la capăt cu turcii victorioși, nu toți erau pregătiți de acest ultim sacrificiu. Frații mai mici ai împăratului, Dimitrie și Toma, au avut șapte ani mai târziu ieșiri mult mai puțin dramatice din fortărețele lor din Pelopones. Dimitrie a capitulat blajin în fața sultanului și i-a predat fără luptă orașul Mistra. Toma nici nu a mai așteptat sosirea turcilor, ci a fugit pe o ambarcațiune pe insula Corfu. De-a lungul întregii perioade dintre 1372 și 1460, au existat exemple de rezistență bizantină totală în fața turcilor, dar relativ puține la număr și la intervale mari. Mai tot timpul împăratul bizantin era în vasalitate, fiind aliat oficial al sultanului otoman. În locul unei confruntări deschise, împăratul își limita opoziția la intrigi cât mai ascunse, testând la maximum limitele toleranței sultanului. Membrii dinastiei conducătoare Paleolog erau mult mai dispuși să se lupte între ei decât cu turcii, iar adesea o partidă sau alta intrată în dispută îl chema în ajutor pe sultan.

Cel mai probabil, toate aceste aspecte au ridicat dificultăți în scrierea poveștii sfârșitului Bizanțului. Unii au adoptat o atitudine compătimitoare, și în special Sir Steven Runciman (1903–2000), care a povestit asediul din 1453 și urmările lui în stil strălucit, de neuitat. Ca filoelen înfocat, nu și-a ascuns câtuși de puțin simpatia și a repovestit fără spirit critic episoadele cronicii lui Pseudo-Sphrantzes. Alții au fost mult mai reținuți cu vorbele de laudă la adresa ultimilor bizantini și în special a familiei domnitoare Paleolog. Unii au considerat prăbușirea lor un rezultat inevitabil al lașității și decadenței. Edward Gibbon (1737–1794), critic acerb al Bizanțului, considera că domnitorii lui „au susținut palid numele și măreția cezariilor”, iar George Finlay (1799–1875) îi socotea pe ultimii Paleologi drept „cei mai lipsiți de valoare dintre prinți”. O părere extremă a fost exprimată de jurnalistul american Herbert Adams Gibbons (1880–1934), care i-a condamnat pe Paleologi, considerându-i „cea mai nelegiuită familie care a dezonorat vreodată rangul de rege” și declarând moartea lui Constantin al XI-lea „o ilustrare frapantă a mâniei lui Dumnezeu dezlănțuite asupra celei de-a patra generații a celor care Îl urâseră și Îl disprețuiseră”. Pentru cei crescuți în atmosfera naționalismului secolului al XIX-lea, era de neiertat aparenta ușurință cu care Paleologii și supușii lor au sacrificat interesele țării spre avantajul propriei facțiuni.¹

¹ Steven Runciman, *The Fall of Constantinople, 1453* (Cambridge, 1965), p. 131; Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, (ed.) J.B. Bury, 7 vol. (Londra, 1926–1927), vol. VII, p. 161; George Finlay, *History of Greece from its Conquest by the Romans to the Present Time, B.C. 146 to A.D. 1864*, (ed.) H.F. Tozer, 7 vol. (Oxford, 1877), vol. IV, p. 267; Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire* (Oxford, 1916), p. 48.

Comentatorii recenți au adoptat o linie mai echilibrată în ce-i privește pe ultimii bizantini și ușurința cu care capitulau în fața turcilor și se lansau în certuri dinastice mărunte. Unii au pledat pentru faptul că mulți bizantini preferau dominația puterii musulmane celei a Occidentului catolic deoarece, chiar dacă turcii erau păgâni, se arătau dispuși să tolereze credința ortodoxă. Alții au evidențiat că problemele economice și legăturile de familie, și nu doar ambiția personală, s-au aflat adesea la originea luptelor dintre Paleologi. Dar persistă oricum un element de critică. Bizantinii au fost acuzați de izolare și intoleranță, care i-au împiedicat să judece corect realitatea acelei situații. Astfel, au rămas incapabili să ajungă la o înțelegere în chestiunile religioase care să deschidă calea ajutorului din partea Apusului european și, în același timp, nu au fost pregătiți să facă sacrificii ca să reziste în fața autorității sultanului otoman.¹

Prin urmare, problema rămâne deschisă. Până astăzi, există percepția că bizantinii au fost într-un fel oarecare deficitari sau lași în reacția lor față de amenințarea otomană. Este o părere indusă în parte de fascinația durabilă exercitată de cruciade. Interesul popular a făcut să se publice o grămadă de cărți despre acest subiect, iar multe reflectă presupunerea că a existat (și există) un conflict inevitabil și inerent între creștinism și islam și că musulmanii și creștinii medievali s-au aflat într-o stare permanentă de antagonism și de război. Aceeași ipoteză stă și la baza convingerii multor musulmani de astăzi că de-a lungul

¹ Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453* (ed. a 2-a, Cambridge, 1993), p. 412; *idem*, „The Byzantine view of Western Europe“, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 8 (1967), pp. 315–339; Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire* (Cambridge, 2009), pp. 73, 130–135, 225–227, 285–289.

secolilor ar fi fost victime perpetue ale agresiunii creștine și ale pretenției la fel de eronate a occidentalilor că islamul ar fi o religie de o violență aparte. În această lumină, disponibilitatea unor bizantini de a ceda cu docilitate în fața dominației musulmane arată ca o lipsă de loialitate față de „tabăra” proprie și întrucâtva ca o deviație de la ceea ce ar fi fost de așteptat în mod normal în acele împrejurări.

În realitate, indiferent care ar fi fost deosebirile ideologice ori religioase dintre grecii bizantini creștini și turcii musulmani, ei nu erau inevitabil dușmani. Dimpotrivă, în viața de zi cu zi grecii și turcii au interacționat pașnic o bună parte din prima jumătate a secolului al XV-lea. Erau vecini și parteneri comerciali și, evident, adoptau unii de la ceilalți obiceiuri și elemente lingvistice. Intrau, desigur, în dezacord dacă Iisus Hristos era Dumnezeu întrupat sau doar un simplu profet, dar chiar și în Evul Mediu era un aspect pentru care oamenii porneau rareori un război, Cruciada I (1095–1099) fiind poate doar un moment de excepție evidentă. Ceea ce a iscat conflictul au fost politicile celor de la putere – sultanii otomani ambițioși, care căutau să parvină din poziția de șefi de trib la cea de conducători de imperiu, ori împărații bizantini dispuși să se amestece, convinși că își puteau ameliora poziția șubredă prin stratageme prost cântărite. Este purul adevăr că veleitățile politice, mai mult decât dogma, au fost cauza celor mai multe războaie din Evul Mediu târziu. Altfel, nu ar fi existat Războiul de 100 de Ani (1337–1453) dintre englezii creștini și francezii la fel de creștini și nici ciocnirea dintre otomanii musulmani și karamanizi, coreligionari și la rândul lor turci.

Prin urmare, în faza finală a istoriei bizantine, înclinația unor bizantini de a se acomoda cu turcii nu a însemnat obligatoriu lașitate ori lipsă de „patriotism”, ci conștiința faptului că turcii reprezentau o trăsătură permanentă

a peisajului politic pe a cărei dispariție nu aveau cum să conteze. Factorii hotărâtori la care reacționau bizantinii nu erau atât cei legați de religie ori de țară, ci de realitățile politicii internaționale și ale manevrelor diplomatice și de nevoia de a lua o decizie personală menită să asigure viitorul lor și al familiilor lor. Narațiunea care urmează se concentrează asupra unor figuri individuale, fie împărați și prinți care luau hotărâri, fie aristocrați, intelectuali, artizani, artiști și orășeni siliți să aleagă, obligați de evenimente. Uneori, este adevărat, ei acționau în concordanță cu ceea ce considerau un imperativ moral care le dicta să reziste și să se sacrifice, dar de cele mai multe ori preferau să-și urmeze interesele economice ori politice, așa cum le percepeau ei. Aceste opțiuni și experiențe personale sunt cele care alcătuiesc, laolaltă, povestea sfârșitului Bizanțului.